

Казимир ПОПКОНСТАНИНОВ

Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“ (България, Велико Търново)
popkonstantinov@gmail.com

Старобългарски молитви от X в. против тресавици върху оловни амулети

В дълголетното съществуване на средновековната българска литература т. нар. апокрифни молитви и заклинания се явяват един от важните жанрове. Досега по време на археологически проучвания и случайни находки са намерени близо 80 оловни амулета с връзани върху тях текстове против различни болести, псалтирни и евангелски текстове [Попконстантинов 1995: 850–853; Popkonstantinov, Kronsteiner 1994: 236; Константинова 1997: 163; Попконстантинов 2006: 311–331; 2009: 341–351]¹. Всички тези текстове се разпределят по езици, диалекти, периоди. От езикова гледна точка една част от тях са на старобългарски, а други на гръцки. При 10 от амулетите авторите на старобългарските текстове са използвали само глаголическо писмо, при други кирилско, а при трети смесено писмо — кирилица и глаголица. Срещат се и амулети, в които една част от текста е изписана с кирилско писмо, а другата на гръцки. Значителен интерес представляват част от тези текстове, които имат много близки паралели с редица заклинателни молитви в Требници от XV–XVII в. [Цонев 1923: 117–143]. Към тях ще добавим и четирите оловни амулета с текстове против тресавици, които засега са единствени сред амулетите от X в. Този вид паметници предоставят възможност да проследим от една страна съхраняване на писмената традиция в неизменен вид, а от друга — съпоставянето на нашите знания с вербалната традиция, която е съхранена до наши дни. За текстовете върху амулетите са били използвани сборници със заклинателни и молитвени по своето съдържание текстове, често съставяни и съхранявани от селски и градски свещеници, нещо познаващи богослужебната литература и фолклорната култура. Практиката за преписване на текстове от такива сборници е съхранена до XIX в. е видна от тясното взаимодействие между заклинателните и молитвените текстове (канонически и неканонически), част от които биха могли да бъдат причислени към апокрифните молитви, повлияни в духа на фолклора, или вербални заклинания, силно повлияни от книжните варианти. За това свидетелстват и най-вече новооткритите през последните години по време на археологически разкопки и случайни находки

¹ Предстоящото публикуване на корпус на близо 80-те оловни амулета открити в България не би било възможно без работата ми в богатите фондове на библиотеките на Германския и Френския институт в Атина, на Института по византистика и Института по папирусология в Университета в Кьолн, на Института по славистика Залцбург, на Института по византистика, на Института по славистика в Университета във Виена; в копския ръкописен отдел на библиотеката на манастира „Св. Мина“ в Египет. В Атина работих благодарение на присъдената ми през 2003 г. стипендия на Фондация „Александър Онасис“; в Кьолн през 2004 г. благодарение на стипендия от Института по византистика; благодарение на работата в ръкописните отдели на Руската национална библиотека в Санкт Петербург (2008) и Руската национална библиотека и ГИМ в Москва (2009).

около 80 оловни пластини, върху които са врязани текстове, чието съдържание може да се свърже с апокрифните молитви-заклинания. Всички тези оловни пластини са носени като амулети — нагънати на три-четири части или навити на руло. Общозвестно е, че амулетите са магически предмети, способни, според суеверните представи, да предпазват своя приносител от беда, „благодарение“ на изписани текстове и формули за прогонване на злите сили [Spier 1993: 25–62].

Предмет на настоящата статия са четири от молитвите — заклинания против тресавици, врязани върху оловни амулети, единият недалеч от м. Фисека (Буховци, Търговищко); другият до Руйно, Дуловско; третият на о-в Пъкуил луй Соаре (Румъния) и четвъртият постъпил неотдавна неотдавна в РИМ Варна, а петият открит случайно в крепостта недалеч от Седларево, Сливенско.

1. Амулетът от м. Фисека, Буховци е без шарнир за окачване и вероятно е носен в торбичка от кожа или платно. Размери: между 2–4 см височина, 3,8 см ширина. Надписът е разположен в 9 реда на лицевата и 4 на обратната страна. Всеки ред съдържа средно между 8–10 графема (общо 75). Буквите са дребни — височината им варира между 2 — 5 мм. Амулетът се намира в частна сбирка. Надписът е ясен и четлив. Писмото се отличава с опитност и издава сигурна, обиграна ръка на грамотен автор пишещ и върху олово. Той е съумял да представи в синтезиран вид една от молитвите — заклинание против тресавици. Без да е разчертавал полето на редове е успял да предаде почти всички букви с една и съща височина. Почеркът, леко наклонен надясно, се доближава до писмото на книжовните паметници, което от своя страна подсказва, че авторът е владеел с еднаква сигурност лапидарното и книжовното писмо.

Текстът гласи: **Заклинам/та тресавице/словесеи/въ вѣжнѣ ювон/са аѣга Мн/ханла Гав/рила хоуд/ши еси вѣсѣ/хѣ азъ**

Превод: „Заклинам те, тресавице, от словото Божие (със словото Божие). Бой се от архангела Михаила и Гаврила. По-лоша си от всички болести (недъзи)“.

2. Вторият амулет е открит случайно при обхождане на крепостта при Руйно, Силистренско. Пластината има правоъгълна форма, заоблена в долния край, с размери: 3,5 см височина, 2,5 см ширина. Височината на буквите варира от 2 до 3 мм. Върху лицевата част на пластината, между раменете на очертан с двоен контур кръст, са разположени в 9 реда, а на обратната страна — 5 реда. Археологическата среда, в която е намерена оловната пластина позволява надписът да се датира в хронологическите граници на Х в., което не е в противоречие с палеографските особености на надписа. Амулетът се съхранява в РИМ, Силистра.

Текстът гласи: **Бѣжн трас/авице отъ сего/уловѣка гѣ т/а прогонитѣ/вѣжн траса/вице отъ сего/уловѣка тоу рѣ/чѣ гѣ т/а прог/онитѣ вѣжн/тресави/це отъ сего/уловѣка/ гѣ/т/а прогонн/тѣ**

Превод: „Бягай, тресавице от този човек. Господ те прогони. Бягай, тресавице от този човек. Казано е: Господ те прогони. Бягай, тресавице, от този човек. Господ те прогони.“

По форма и двата текста са молитва-заповед или заклинание към злата сила, болестта, която се персонифицира — да излезе от човека, да се махне далеч. По съдържание това е молитва против определена болест — *трасавица*. В подкрепа на тази теза е и написаното от Д. Маринов: „Болестите са жени, които се намират под пряката власт на Бога и той ги праща между нас, когато иска да накаже хората заради техните греховни престъпления“ [Маринов 1914: 280]. В същия смисъл е и мнението М. Георгиев: „Схващането за болестта като състояние на организма е наследено от класическата древност, но то не е единствено през средните векове. И тогава е актуална първобитната идея за болестта като злотворна субстанция или зъл демон, който се вселява в тялото на страдащия в няколко разновидности: наказание от Бога за извършени прегрешения, изкупление на греха или овладяност от дявола поради несъвършенство на волята.“ [Георгиев 2011: 87].

3. Амулетът е открит при археологически разкопки в средновековната крепост на остров Пъкуйул луй Соаре, Северна Добруджа [Диакону 1961: 479–501; Popkonstantinov 1994: 18–21]. Оловната пластина е намерена навита на руло. В разгънато състояние има следните размери: 6,5 см височина, 6,1 см ширина. Надписът е разположен от двете страни на пластината в единадесет реда на всяка една от тях. Интересно е да се отбележи, че текстът на обратната страна е изпълнен в стила на монетното изображение. Височината на буквите варира между 3 и 5 мм. За разлика от амулет № 1 почеркът е доста небрежен. При разгъването на пластината текстът е сериозно повреден, което затруднява неговото цялостно реконструиране. Затова тук не предлагаме превод.

Лице: н рече стѣъ но/и жна сѣа а нже нъ/дѣ. огнѣнница/и нѣд трас/авице прѣ-
стонтѣ н/ рече стѣън нма е/моу анханлъ/молнтѣ/ тн/тро с(ън)ѣ вожн нзва/вѣн от
того/ а ога непнѣзн. Опако: і...о...храст...ѣ/Запрѣштѣ/трасавица да..не идши/ отѣ
сего отѣ.../те отѣ главѣн/ отѣ очню отѣ оуши/ ..отѣ нозди отѣ/вѣдъ в..к отѣ ногоу/
отѣ въсего тѣлоу/его.

По своето съдържание текстът в амулета може да се определи като молитва — заклинания срещу определена болест, в случая треска (*трасавица*, *огньница* — *Euchologium sinaiticum* 35 в 13; 42 в 17–18; 48 в 9). Паралелното използване на двете наименования на болестта *огньница* и *трасавица*, се среща твърде рядко. За първи сред многобройните заклинателни молитви откриваме в р. 1 името на малко известния архангел Йоил — н рече стѣъ ноил. В редица молитви и сборници се упоменават имената на архангели — Михаил, Гавриил, Уриил, Рафаил, Сихаил, Агафоил, Йоил, сред които най-често се отбелязват, които „прогонват всякакви болести“. Почитането на Агатоил и Йоил като архангели е характерно за анатолійските провинции на Византия. Техните имена се упоменават като защитни в труда на св. Григорий Богослов.

Според А. Л. Рычков „имена этих апокрифических архангелов могут служить своеобразным ономастическим маркером, указывающим на наиболее вероятные место и время происхождения протографов рассматриваемых молитв: Анатолия IX–XII вв., когда культ этих архангелов отразился в церковной иконографии и молитвах василианского монашества и монастырей Каппадокии“ [Рычков 2017: 312–313]. В заключителната част на молитвата в заповед-

на форма са отбелязаните частите на човешкото тяло, в които болестта (тресавицата) да не влиза. В това отношение заклинанието има много близки паралели с текстовете, в които се упоменава **нежитъ**. Общото в съдържанието между двата амулета съвпада с подобни текстове, които се срещат сред амулетите и в ръкописите в други славянски страни [Попконстантинов 1997: 123–129].

4. Оловен амулет от Варна. Амулетът е с размери 4,2 × 3,4 см. Седемредовият надпис започва с кръстен знак и е изписан само върху едната страна на амулета. Надписът почти повтаря текста върху амулета от Нисово: **огньница и въниде Исусъ въ домъ петровъ и видѣ ж огнемъ жегомъ и прикоснѣ съ рѣцѣ и въста въши слѣжаше емѣ аминъ**.

С наименованието **огньница** срещаме в текста върху амулета от Нисово (Русенско) и амулета във фонда на РИМ Варна. И двата текста стоят най-близо до текста в Евангелие от Матей 8:14–15 (Зогр; Мар; Ас; Иван-Алеекндровото евангелие): **пришедъ нисъ въ домъ петровъ, видѣ тешоу егѡ лежащѣ и огнемъ жегомѣ, и прикоснѣста рѣцѣ ея, и остави ю огонь: и воста и слѣжаше емѣ**.

Повече данни за характеристиките на тресавиците представлява паралелната употреба на тресавица и огница. В тези наименования се прокрадва следствието от заболяването срещу, което е насочена молитвата — **огнемъ жегомъ и трасомъ** (треска) — ...**трасѡмъ всѣмъ ѡдѣмъ егѡ**... [Nachtigal 1942/II:105]. Що се отнася до употребата на **огньница** в текста върху амулет № 2, трябва да се отбележи, че каноничната молитва срещу **огньница** е гръцка и често се среща в гръцките Евхологии винаги в една и съща редакция. Тази молитва е твърде ранна като се има пред вид нейното присъствие в *Euchologium Sinaiticum*. В старобългарски превод тя е озаглавена **МЛТВЯ ЮЖЕ ОГНЕМЪ ОДЕРЖИМЪХЪ** и е предназначена да излекува болния от треска по начина, по който Исус Христос излекувал тъщата на апостол Петър (Мат. 8:14; Лука 4:38–39). Както се вижда от представените текстове, обаче, молитвите-заклинания, врязани върху двата амулета не принадлежат към т. нар. Сисиниеви молитви, нито пък имат преки аналози в канонични и неканонични (апокрифни) молитви, познати от ръкописи. По-скоро те са молитви-заклинания, съставени като императивни обръщения към болестта. От стилистична и синтактична гледна точка двата текста са композирани така, че да бъдат лесни за разбиране и запомняне. Но с цел въздействие върху хората в тях са употребени композиционни ефекти като повторение и редуване на сходни синтактични единици, които ги отличават от ежедневната реч. Още по-отличителна черта на структурата на двете молитви е предпочитанието към повторение на специфична синтактична единица, на магически формули. Например, императивната формула **БЪЖИ ТРАСАВИЦЕ** се използва три пъти като по този начин разделя на текста върху амулет № 1 на три еднакво силни части. Така молитвата се явява отлична илюстрация на този тип заклинания, в които желанието на човека се опира на Божията сила и така принуждава злото да спре действието си. Въпреки сходните стилистични и синтактични похвати в двата текста, обаче, текстът върху амулет № 2, макар и частично реконструиран, може да се определи и като наративен.

на този, който е имал досег със самодиви. Поради това в народната медицина треската, причинена от седемте сестри, може да се излекува изключително чрез заклинания, баяния и наричания [Георгиева 1983: 148]. В някои варианти сестрите са повече, девет или дванадесет, определни като девиси, които или олицетворяват различните болести, или могат да ги лекуват. Особен пример за първата група девиси е групата на дванадестте сестри-трески (рус. *лихорадок*), позната от традиционните руски заклинания (*заговори*). В тази група сестрите-трески носят имена, които възпроизвеждат названия на болести или части от тялото, засегнати от тях. Повечето руски изследователи проследяват мотива за дванадестте трески от вавилонската доктрина за дванадестте астрални духа, възприета от гностците и Testamentum Solomonis и така влязла във византийските апокрифни текстове, които пренасят този образ в руската народна култура [Мансветов 1881: 24–36; Соколов 1888: 48; Алмазов 1900: 98–123].

Обобщавайки анализа на петте амулета с молитви-заклинания срещу тресавици бихме искали да подчертаем техния принос към изследването на религията във всекидневието на средновековния българин. Всъщност тези текстове предоставят непосредствено свидетелство за магически практики, основани на божествената сила на думите във формата на християнска молитва [Kieschefer 1992: 75]. В този смисъл оловните амулети от X в. се явяват липсващото звено във веригата, свързваща и апокрифните молитви, запазени в късни ръкописи с християнско религиозно съдържание и устните фолклорни заклинания, записани в ново време.

ЛИТЕРАТУРА

- Алмазов А. Врачевальные молитвы: К материалам и исследованиям по истории рукописного Треника. Одесса: „Экономическая“ тип., 1900. 126 с.
- Ангелов Б. За книжовното дело на поп Йеремя. // Старобългарско книжовно наследство. София: БАН. С. 37–43.
- Георгиев М. Старобългарска медицина. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2011. 182 с.
- Георгиева Ив. Българска народна митология. София: Наука и изкуство, 1983. 192 с.
- Грицевская И. Индексы истинных книг. СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. 253 с.
- Диакону П. Крепость X–XV вв. в Пъкуюл луй Соаре в свете археологических исследований // Dacia. V. 1961. P. 479–501.
- Константинова В. Езикови бележки върху текстове от няколко старобългарски амулета // Преславска книжовна школа. 1997. № 2. С. 163–174.
- Мансветов И. Византийский материал для сказания о двенадцати трясовитцах // Древности. Труды Императорского Московского Археологического Общества 9. М., 1881. С. 24–36.
- Маринов Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи // Сборник народни умотворения и народопис. Кн. XXVIII. София: Българска академия на науките, 1914. С. 280.
- Милетич Л., Азура Д. Бележки от едно научно пътуване в Ромъния // Сборник народни умотворения, наука и книжнина. Кн. 9. София: Държавна печатница, 1893. С. 182.
- Попконстантинов К. Оловен амулет палимпсест с глаголико-кирилски текст // Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. В. Гюзелев. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2006. С. 311–331.
- Попконстантинов К. Заклинателни молитви върху оловни амулети от Средновековна България и паралелите им в треници от Средновековна Сърбия // Сборник радова Византолошког института. XLVI. Београд, 2009. С. 341–351.

- Рычков А.* Филактерий от Гилу из Евхология В. И. Григоровича и другие греческие рукописные филактерии из Крыма // Сисиниева легенда в фольклорных и рукописных традициях Ближнего Востока, Балкан и Восточной Европы. Москва: Индрик, 2017. С. 305–314.
- Соколов М.* Материалы и заметки по старинной славянской литературе. Вып. 1. М: Университетская типография, Страстн. бульв., 1888. 211 с.
- Сырку П.* Отрывок малорусского простонародного лечебника и два заговора: По рукописи начала XVII в. хранящейся в Румынском государственном архиве в Букуреште // Филологические записки. Вып. I. Воронеж: Типография В. И. Исаева, 1883. С. 1–12.
- Топорков А.* Сисиниева легенда и заговоры от лихорадки у восточных славян // Сисиниева легенда в фольклорных и рукописных традициях Ближнего Востока, Балкан и Восточной Европы. Москва: Индрик, 2017. С. 635–636.
- Цонев Б.* Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. II. София: Държавна печатница, 1923.
- Nachtigal R.* Euchologium Sinaiticum. Vol. II. Tekst s komentarjem. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1942. 424 s.
- Popkonstantinov K., Kronsteiner O.* Altbulgarische Inschriften (Starobългарски надписи). Т. 1. Salzburg: Institut für Slawistik Universität Salzburg, 1994. 266 S. (Die Slawischen Sprachen; Bd. 36).
- Spier J.* Medieval Byzantine Magical Amulets and their Tradition // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. 1993. Vol. 56. P. 25–62.